

הרצאה

מה גותנת דת ישראל ליהודים לא דתיים?

מה נותנת דת ישראל ליהודים לא דתיים?

הרשוני ואפתח בסיפור מעשה. סיפור זה יסביר לכם כיצד הגעתו לבחירת הנושא, ואפשר שהוא גם יהיה המבוא יותר טוב להרצאה זו. הדבר אירע ביום הכיפורים. עשתי את היום כמנגgi. עשרים וארבעה בעת השעות של שבת השבעון עברו עלי, כמקובל בין יהודים, בפש פוש במשעי, בהתבוננות בגורלו של עמו ובהרהוריו יראת שמים, מתוך רצון להבין עד כמה אשימים אנחנו בני האדם, בכל המתדרש סביבנו. חידשתי בזוכרוני את דמותם אותם ימים בהם עוד חי עמו חי הרות על אדמותו. הטרופתי ברוחו לכהן הגדל ולמקורבו המלווים אותו מן המקדש לבתו, ושוב חזותי ושאלתי את עצמי: במה פגמתי אני ובמה פגנו כולנו, ומה עליינו לעשות, כדי שהחיים עלי אדמות היו מתוקנים יותר.

בתום מאבק רוחני זה בן עשרים וארבעה השעות, כשהושם של השמות הקדושים עוד עמד בלבו של הציבור, וכל אחד הוציאם מפיו מתוך הכרה: בזה הרגע עלי היה מוכן ומוזמן לעמוד לפני בוראך — יצאו אל ליל ירח ארץישראל נחדר. השלמנו את היום הקדוש בברכת הלבנה ובשםחה הלכנו לביתנו, מתוך הרגשה שרק אחת לשנה היהודי מגיע לאותה דרגת טהרה, שהשכינה כביבול מתלווה אליו לביתו וקוראה עליו את הכתוב שאמר המלאך על יעקב: "כי שרית עם אלוהים עם אנשים ותוכל". מתוך רגש קדש זה (ואין לי תואר אחד בשיבילו) ישבנו בחוג המשפחה. משטענו את לבנו, התחלנו בבניית הסוכה, לפי מנהג קדמוניות נאה ש"הולכים מחייב אל חיל". אותה שעה בא אליו אחד ממכרי הצעירים, שנתגדל בארץ בקיבוץ של השומר הצעיר. לפניו שהביע משאלתו שאלה (ווניכר היה שיש בשאלתו משומ דאגה כנה) אם לא התיש אותנו הצום יותר מדי, אם לא היה הצום קשה علينا יותר מדי, ועוד שאלות מסווג זה.ניסיתי להסביר לו שדריך שאלותיו מעידה על טעותו. יתרן שאנשים חולניים, או אנשים שלקו

בהתפרעות בדרכיו. העיכול, סובלים ביום מעין זה, לא כן יהודי נורמלי ובריא שנוהג ביום זה לפי הדין והמסורת. מחשבתו של אדם כזה דחויה קה כל כך מגשומות, עד שאינו מסוגל כלל לתפוס שאלה זו. ניסיתי להסביר לצעריך זה עד כמה תופס יום זה בתוכנו־האנושי, הלאומי והדתי את ישותו של האדם כולו עד שאין קולו של החומר נשמע כלל. בכל שהשתדלתי להסביר לו את עמדתי,.cn נוכחות שאנו עומדים זה מול זה כשני עולמות, שאין האחד מסוגל להבין את חברו, הויאל: הסרות ההנחות המוקדמות הדיווחות לך. יהודי שגדל במזרח אירופה ואפילו ונח את המסורתי, יש לו פחות או יותר זיק של הבנה לעניינים שבמסורת, הויאל ופעם ראה אותם בעיניו הויאל וחיה בתחום ציבור שיום הכיפורים עבר עליו מתחך הרגשה מסורתית. אבל כאן לעניינוadel במקומות מסוימים דור, שדווקא באותו גיל שבו נוצרים ומשתרדים רשיים, אין הוא רואה לפניו ציבור מעין זה, ולא כל שכן שאין לו יכולת להרגיש את עצמו חלק הימנו. לפיכך רגשות וריעונות שטבוועים בייהודי הדתי כדם בגוף החיו בלתי מובנים לאו如此 צעריך ודומה היה אין גשר בין שני העולמות.

כשהגעתי להכרה זו שאלתי את עצמי מתחך חרדה: כיצד יוכל שני זולמות אלה לבנות יחד ארץ, ובפרט ארץ שמתימרת במובן ידוע להיות ארץ יהודית. לפיכך החלטתי להקדיש כוחותי לבניין הגשר בין שני העולמות, שתחלתו הבנה הדידית וסופה — אולי — התהיות. מתחך הד הגעתி לשאת מערכת הרצאות, שעוז של היום היא אחת מהן. יודע אנייפה, שמחמת קוצר הזמן אצטראך לדלוג על הרבה דברים ובכמה מהם להסתפק ברמיה בלבד. אולי עשוי הנטיון שאני מנסה, ואפילו ביצורתו זו, להביאכם לידי עיון נוספת והשתדרלות נוספת, לויוכחים איש עם רעהו או עם אדם שלישי. ואם תרצו — אהיה נכון להכנס לפרטים בהרצאה נוספת.

לכשנרצה להסביר על השאלה מה גוננת דת ישראל ליהודים בלתי דתיים, יהיה علينا, להבחן בשלוש דרגות של נתינה. ולפי שהדרגות הללו אינן שוות זו לזו מבחינת חומרתן, لكن נטפל תחילתה בקצרה בראשונה, שהיא הקללה שבחן, ואלו לשליישית, החמורה שבחן, נקייש מקום בכבד יותר.

[א] ידיעת רוח העם

ראשית דבר — הידיעה. בכך שאותו נוצר הגדל בארץ מקבל משחו בשטח ידיעות יהודיות, אם כי לא במידה מספקת. יש אמנים ארצוט בוגלה שבהן הידיעות בייחדות מועטות יותר, והוראת מקצועות היהדות תופסת בהן מקום מועט. אבל כשאני אומר שאף לנוצר בארץ ניתן מעט, מתחוו אני לא רק לכמות אלא גם לאיכות. בכמה מקרים, לכתובדק ידיעותיהם של בני נוצר בעניניהם יהודות, תובחאה שהחומר שהקנו להם אינם מועט, אלא שההකניה נשתה אליו לימודם או רוחות חיים. מנהגים וספרות של עם זר בן גזע מיוחד במינו, לא ניסו להביא את הלומד לידי כך, שירגש את החומר כמשחו החיבר לשקו בתוכו ולהתמזג עמו. (מיותר להדגיש, שביקורת זו אינה באה לפסול הכל, היא מתכוונת להציג על כמה נגעים הרווחים אצלנו שבצדדים אתה מוצא הרבה טוביה). מורים המלמדים את לימודי היהדות בדרך זו, נשבחה מהם דבר אחד יסודי: הצענות רצונה להיות תנועת תחיה. תחיה פירושה להולד מחדש. אם רוצחים אנחנו להביא את עמננו לידי כך שיولد מחדש, מן הרואוי שתקדם לילדתו זו התמונות עם רוח האור מה. כאן מקום טעותם של כמה מנהיגים רוחניים. אנו רשאים, לפי ההשכפה הדתית, לפkapק אם התנ"ך וההלכה מתאימים לרוח העם היהודי. אנו מאמינים שדברו וכתבו על פיו. לפי השקפותנו יתכן, שתרבות זו הייתה זרה לרוח העם היהודי ונכפתה עליו על ידי הבודה ונסדרו לנו על לעמוד בגדו. אדם לא-דתי אינו מסוגל לחשוב כך. הוא אינו מאמין במקורו העלייטבטי של התורה והמצוות, אלא רואה בהן משחו שצמה ועליה באופן טבעי. לפיכך הוא חייב לומר שהם מוסברים כהתגלותה של רוחו של העם היהודי. יהודי דתי יכול להאמין, שההלכה היא שעיצבה את דמותו של האדם היהודי. לעומת זאת יהודי לא-דתי חייב להגיע לכל דעה הפוכה, שהאדם היהודי יצר לו לכתחילה תורה ומצוות שהיו מתאימים למהותו. אם אין אתה אומר כן — כיצד תסביר, שבנסיבות שהכשילה תמיד את העם בעבודת בעליים ומולך, בפולחן המולות והירח, פרץ ועלה שהוא שונה וור לאותה סביבה, והוא זו ומשונת

דווקא הוא שנטפס בהכרתו של העם במשך אלף שנים כיהודי. הוא, הוא דווקא נחשב כדבר שכדי למענו לחיות, ובשעת הכרה — גם למות עליון, אותו יהודי שאנו מאמין בהתגלות (מניפסטציה), על כrhoו עלייו להגיע לכל דעה שלא סימני היכר של יצירה אמיתית ומקורית ביותר של רוח העם.

אם הנחה מוקדמת זו נכונה, מוטעית איפוא לחולטן כל שיטת הוראה שבאה להורות נכס תרבות אלן כתולדות התרבות, כשהם שטויים, קטועים ומעורטלים מכל מה שעשה אותם לנכסיהם עם. אין זה חשוב כרגע אם ביקורת המקרא וניתוח המקורות צודקים או לאו. על כל פנים, דבר אחד צריך להיות ברור, אם אנו חותרים לאיחוד כל חלקו העם, השקועים בהתבוללות, עם רוח העם — לא נשיג את מטרתנו בשיטה זו של לימוד. כמובן על כך אחד העם לפני עשרות שנים, אבל הצלחה דחקה ממנו. מוסדות החינוך לנער, בחלוקת הניני-כרי, רוחקים עד היום מלימוד החומר בצדה ההולמת את הרגש, האהבה והכבוד, שהיהדות דוחשת לבבו במישך אלפי שנים. אני יכול על דרג אחת לשדרטת תכנית על הדמות שצרכיה להיות לחינוך זה. אחד העם וביאליק הבינו דבר זה יפה. יש בכך הוכחה מספקת, שאין השקפה זו מיוחדת רק לאדם שעומד במחנה המسودתי ומתקוון כאילו למשוך אחידים לצדנו. לאיזו התרשומות נפשית היהינו מגיעים, אילו ידע המורה להציג בוגר החומרה בה נמסר בתנ"ך על עונותיהם של גדולי האומה לעומת גרסתה הפיסנית של האגדה — הרוח היוצרת של האו"ם — המשדרת להצליל כבודם של אלה. כיצד יוכלו אנשים אלה המכונינים את תחיתות העם היהודי, לחנק את הנער בשעה שהם רוצחים שיוושפם בתמידות מאותו דבר שנראה להם כהשתקפות רוח העם דווקא? אם פועלים לפי השיטה השזורתית, אפשר גם בשלבים מתקדמים יותר של ההוראה להחיקות את היצירות המאוחרות של הספרות היהודי-דית באופן אחר לגמרי. אפשר לזרוף אותן מתוך התפתחות האדם היהודי בתוך סביבתו. אם השלבים הראשונים של ההוראה נבנו כהלאה, אפשר, כשבוסקים ברשי, באבן עזרא או ביהודה הלוי, להלהיב את התלמידים ולהביאם לידי הוצאת התוך העברי המקורי והרצוף מתוך הקליפה הזאת. בדרך זו נגיע בהדרגה לידי הוראה שאינה מקנה

ידיוטה אלא יוצרת אנשים. שיטה זו לא תיטול מן האנשים שנותחנכו על שילר, טולסטוי, קנט ויום ותלמידיהם את יסודות ההשכלה שלהם, אלא תלמדם להחמוץ עם הרוח המיוحدת של עםם, שיישמש יסוד לכל מה שהם עומדים לקלות. אם יבוא אדם ויתען, שאין לתלות בחינוך מגמה זו של חינוך עם — אף אתה אמר לו, שלא ירד להבנת משמעו תה של הלאומיות שלו. היטלר יוכל היה להאמין שקרקע ודם יוצרים עמו. לבגינו, על כל פנים, הרוח הוא גורם לא פחות מכרייע. אילו נאבקנו לשם דם וקרקע — היינו מקבלים את אוגנדת. אילו נאבקנו לשם דם וקרקע — לא היינו מחים את הלשון העברית. היינו משאי רימ בפי ההמוניים את לשון האם המדוברת שלהם, את לשון אידיש, ובונים בה את הארץ. מנהיגי התנועה, שדרחו את הצעת אוגנדת, הבינו את רוח התנועה מאין כmoהם.

אליה שהחיו את הלשון העברית ידעו מה המכשולים שהם שמיים על ידי כך על דרך התפתחותה של התנועה בעtid, אף על פי כן עשו זאת. הם הבינו שלשון אינה עניין טכני, פורמלי, ממשו הייזוני, אלא אספקטורי וביטוי לרוח העם. על ידי כך שכפו על היישוב החדש את הלשון העברית התכוונו להקל על הטמיעה ברוח העם, שהיא תנאי קודם לתחייה לאומית. אם לא נסיק את המסקנות מעשי הראשונים ונסתפק באמצעות עוזר זה בלבד — נשאר באמצעות הדרך ולמטרה לא נגיעה. כשהיהודים יוצאי פולניה ויהודים יוצאי גרמניה, אנגליה וארצות הברית רצחים ליצור יחד הווי ציבורי, אין הם יכולים לסמוד על המקורה-Mayot ארץ יعلו יותר יהודים. בדרך זו עלולים להגיע לידי כך, שיקום ויוצר כאן הווי ציבורי חדש שהוא מוקלקלה ומוטושטשת של תרבויות אותה ארץ שמנה הגיע הרוב. אם אנשים אלה רוצחים להתחיות יהודיו, הם יגיעו לכך רק כשמטרה תרבותית קבועה נגד עיניהם. ואם הם מחרשים אחדו אותו דבר, שיש בו כדי לאחד אותם מעל לכל ההבדלים, אפשר לחפשו ולמצאו רק במה שמיוחד למגוון של עםם. אם אנו טובעים לנו זכות קיום עצמי, אנו נשענים לא על גופו המוענה של עמנו אלא על מפעלי רוחנו. אם התנ"ך הוא המנדט שלנו, הרי אנו רוכשים אותו מחדש לקניין שלנו לא כתעודה ספרותית, אלא כיסוד מסד להקמת תרבותנו המאוחדת.

[ב] השקפת עולם יהודית

אבל בידיעה בלבד, ولو גם עמוקה, לא סגי. כאשרנו מגיעים לגיל, שבנו אנו נאבקים על השקפת עולמנו, علينا לנסת מרדי פעם ליטול מחדש את נכסינו התרבות של עמו כיסוד לבניין עולמנו הרווחני. אני סבור כי הבאתי את הנימוקים לכך בחילק הראשון של הרצאתי, ואין הדברים טעונים חורה. לפיכך רצוני בחילק זה של הרצאתי להוכיח על ידי שורה של דוגמאות, כיצד גם יהודי לא-דתי יכול לעשות זאת לגביו עניינים שנראים לכאן כבעל אופי דתי טהור.

דוגמא ראשונה, הקשורה למבוא שלנו, ואשר כלל בה רעיון שחוור ונשנה ביום הכיפורים. "לכו נא ונכחיה יאמר ה'", אם יהיה חטאיכם בשנים כשלג ילבינו, אם יאדימו כתולע בצמר יהו". אולי אין אני איש שرأוי לו להוציא משפט, אבל נדמה לי שגם מי שהוא לחוטפני לא-דתי עשו להתרגש מרעיוון זה. האם תזכיר דת אחרת, שבה האלויות מומינה את האדם לויוכוח ולדו-שייח' אתה? מיותר להביא לשם השוואה דתות, שישידרין ופתגמייהן אינם נלאים מהפליג בפחיות ערכו של הסטודנט לדבר עבירה. בבטחה ניתנת לך, שאין עוד דת נדת היהודית, שיזדעת להעלות את האדם למדרגה כזו. כבר בברית של אחר המבול נעשה כלל המין האנושי בעל בריתו של הבורא. ובתווך כלל האנושיות זכאי כל עם ועם בפני עצמו להיות בעל ברית. כך משתלשלת ובאה הברית עם אברהם יצחק יעקב והברית עם עם ישראל אל. כל הlek' מחשבה זה הוברר בהרבה על ידי מורי ורבי המנהיג ולמן ברוך ר宾יקוב זיל', שלצעריו הlek' לא מכבר לעולמו. כל מי שמעין ברעיון זה יוכח, שהוא נובע מתוך המקורות שלפנינו. רעיון הבריתינו דבר ריק במקרה. הוא מושג יסודי, שמתוכו ניתן להבין את יחסם של האבות והנביאים לגבי האלהות. מתוך מושג זה ומתוכו בלבד ניתן להבין את הכתוב המובה למלחה. אין האלהות נעלת מכדי להודיע את בעל בריתה האדם להתוכה אתה. דיינו אם נקרא בספר איוב כדי לראות עד היכן רואה התנ"ך לאפשרי את הויכוח בין אלוהים ואדם. דבר שדתוות אחירות היו גוזרות עליו רדיפה ממשום "ברכת שם" נכלל אצלנו בין כתבי הקודש. דעתו אלו היו תמיד שרירות וקיימות

bihadot v'mehan molik ko yisher al rabbi loyi yizak mברדייטש. לפיכך אדם העומד מול מאורעות חמוריים בעולם ותויה ומקשה עליהם "הוּא, אלוהים, מדוּעַ?" — בתחום דת אחרית יראה את עצמו כחוטא ופושע, ואילו בתחום של היהדות ירגיש את עצמו כבן נאמן של עמו ודתו. הבורא הוועיד אותנו לויוכוח, והוא לא היה מועיד אותנו לויוכוח — אל- מלא התכוון לכך שנמלא את המוטל علينا.

כמובן, הוא מתכוון לכך, שנתקבל עליינו ויכוח זה מתוך ידיעה שאנו עומדים מול בוחן כליות ולב, היודע אם זה הבא להתווכת אותו הוא בעל לב נקי ורוח נכון. בשעה שהיודי נגש לויוכוח זה הוא יודע, שעליו תחילתה לשאול את עצמו עד היכן הוא עצמו ואלה שבשםם הוא מדבר רשאים להקשות. הוא יודע, שלפי השקפת היהדות נתן לנו אלוהים את חופש הרצון והפעולה, ואין אנו צריכים לגלגל עליו מה שאנו עושים. התנהגו לנו המסורת מסורה לידיינו. אין מעצבים את מעשינו. בניגוד לאלילות לא בקשה היהדות את האלוהים בטבע בלבד. היהדות הכירה את הקשר שבין כל מה שתרחש עם העולם ובו, לבין מעשינו של האדם מכוח אחוריותו הוא. התורה חורת ואומרת לנו: "ראה נתתי לפניך את הברכה ואת הקללה. את החיים ואת המת ובחירת חיים". רעיון זה עובר כחוט השנוי בתנ"ך כולם וחוזר ומזכיר לנו, שמעשינו קובעים את גורלו של העולם ואת גורלה של האנושות. קיצורו של דבר, היהדות היא שיצרה את הרעיון, שננות אלפיים אחר כך הלביש המשורר הגרמני במלים: ההיסטוריה העולמית היא בית דין שבו העולם נדון. אם הדבר כך, הרי ברור שבשעה שאנו באים להתווכת עם אלוהים עליינו לבדוק בדיקה אחר בדיקה את מעשינו, את מעשי אלה שאחריותנו עליהם ומשי העם כולם (הואיל ויישרל ערבים וזה בונה). והרשוני לומר (ambilי לפסוק שזה פשוטו של הפסוק שהבאו בראשית הפרק אך ניתן גם לפניו כך), שرك בדרך זו מתרפרש הקשר שבין שני חלקים הכתוב. גלי ויידוע לבורא, שבשעה שאנו בזאתים אותו בויכוח, הכרה הוא שנגייע לבדיקה חי עצמנו וחיה רענו. ואם ויכוח זה נעשה בכנות ומתוך הרצינות הולמת אותו, בסופו של דבר הוא עשוי להביאנו לשינוי מהותנו ולהפוך אותנו לאנשים אחרים, עד שככל שד שהאדם שבנו, מהמת החטא, הלבין כשלג. אין תפקידי להעתיק

בצורה זולה לשונם של לא-יהודים את הרעיונות שהבאתי למעלה בצורתם הדתית המקורית. אף על פי כן אני מעו לומר, שלא יימצא היהודי לא-דתי, שיתעמק ברעיונות אלו בתוך אדם מוסרי ולא יגיעו לייצרת רעיונות חדשים לעצמו. בפל אופן יכיר וידע, כי בשביב היהודי אין הדת אופיון המכונן להרדיומו. אדרבא, היא משמשת לו אמצעי ומביאה אותו כל פעם מחדש לבדיקת מעשו ולחתולות מוסרית.

בזה קשור עוד דבר אחד; כבר הזכירתי את המאמר: "ישראל ערבים זה בזה", שmbטאת את ההשכפה היהודית. מאמר זה אינו דבר דיק, כשהאנו מעלים לפניו במחשבה ביום הCAFORIM את רשות החתאים, כל אחד מאתנו ימצא בה כמה וכמה חטאיהם שמעולם לא עבר. אף על פי כן אנו מונים אותם. מדוע? הויאל ואין אנו אומרים בגוף ראשון של "אני". ובשעה שאנו אומרים אותם, אנו שואלים את עצמנו על כל משפט ומשפט: האם עברה זה, ואם כן — כיצד אוכל לתקן מה שפגמתי וכי צד אמנע את עצמי מלהכשל בה להבא. וכשאנו מגיעים לידי הכרה: "זאת מעולם לא עשית" עדין אין אנו נרגעים, אלא אנו מוסיפים ושואלים את עצמנו: האם לא עברו אחרים על כך, ואם כן — מה בכוחך לעשות ומה חובתך לעשות שהדבר לא יתרה להבא. על ידי כך אנו מטילים על עצמנו אחריות רבה ורצינית. אנו יודעים שכמה וכמה פשעים מקורים במצב החברתי ומתוננים על ידו. בידינו למנעם רק על ידי שנעצב את יחסינו החברתי ולהשיבות לפשעים אלה יבטלו. עוד הגיע בהמשך דברי אל השאלה החברתית. אבל גם בזה שנאמר מצוי גורם בעל משקל, שבכוותו להביאנו להטבת היחסים החברתיים. עם זאת משתלב נושא זה יפה במה שנאמר בפרק הראשון למלטה. אם יתכן בארץ-ישראל של ימינו, שהילוקי דעתות מתישבים על ידי פצצות, אם הגענו לידי כך שיש סוברים אצלנו, שלצורך מטרות שנרכזות להם כאיזיאל, הרשות בידיים להציג אמצעים בדרכי שוד, סחיטה והטלת פצצות; אם יש לנו בעלי בתים, שמנצלים את אימת רעהם פליטי ההפגנות לשם קבלת דמי שכירות מופקעים, אם חלק ניכר של הנעור שלנו עדין אינו מבין שעליו לחוש לנשך, לשם מלחה נגד הייטר וכו' וכו' — אז علينا בכלל זאת לשאול את עצמנו: האם עשינו

את כל המוטל علينا, כשהאמנו שיתכן בניית הארץ על יסוד דם וקרקע בלבד. כל מלה של הודי מביאה אותנו חורה אל השאלה היסודית: מה עשיתם אתם, מה עשינו אנחנו, כדי שתיבנה כאן לא פלשׂתינה אלא ארץ־ישראל? ואם יודעים אנחנו, שפעמים גלינו מארצנו מפני שאלה הינו ראויים לה, כלום נזע לבענותה בשלישית מבלי להזכיר לפנינו נו בצורה ברורה את מטרותינו? אל רעינותו אלו אנו באים על ידי הוויה. אין אני אומר, שככל יהודי דתי מגיע כל שעה להבנותם, ולא אמר שאני כשלעצמם מסיק תמיד את המסקנות הנכונות מתוך ה��ה הנכונה. רציתי לומר רק זאת, שככל יהודי הן מי שהוא דתי והן מי שאיננו דתי, חייב להסיק מרעינותו היסוד של עמנו את מסקנותיו,

אם הוא רואה עצמו כאזרח של ארץ ישראל.

מן הרاوي שיתברר לנו, שהמטרה שלמעלה לא תושג אלא על ידי קבלת השפה יסודית אחת. המאבק בין רומי וירושלים הוא אחד המאבקים הנצחיים שבתולדות העולם. מאבק זה מסתמך מצד אחד על ידי המאמר "כל דאילים גבר" ומצד שני על ידי הפסוק "צדק צדק תרדוף". מצד אחד — חוק התקיף ומצד שני — תוקף החוק. כשהאתה מעין בדבר, אי אתה יכול בנימוקים הגיוניים לקבוע איזו ממשית ההשקות היא הנכונה. יש פנים לכאנן ופנים לכאנן. יכול אני לקבל על עצמי ליביצ' בויכוח כל אחת ממשית ההשקות הללו וללבסתה. כאן צריכים לחפש אחרה, שיטותיה אינם שכליים, ולאחר שבחרנו בה — לדאבק ולפעול מתוכה. היהדות גילתה דעתה באופן חד־משמעות. בעבורה המאבק לצדק היא מטרה שאין למעלת הימנה. כחוט השני עוברת השפה זו בכל תולדותינו, מאותה שעה שבה נתחייב אברהם לצוות את זרעו אחריו לשמור צדק ומשפט, בכל התורה כולה, בנבאים ובכתובים. השאייה לצדק העמדה לפני האנושות כאחת השאיות הנעלמות ביותר ביחס. דרכם של אלה הרואים עצמם כבחורי העמים להפкар את החלשים. מה שאין כן היהדות. היא דורשת מاتנו להגן על החלש בין שהוא אלמנה, יתום, גור, דש, חולה או עיוור. אתה חייב להגן עליו ואפילו אם אין דבר אחר שיזכה אותו לכך אלא עובדת היותו זוקק להגנה.

לייהודי דתי זו חובה דתית. אני סבור שבאולם זה יימצא מישחו, ولو גם ידא מרוחק מן הדת, שלא יוכל שחוקים אלה יפים גם לו,

ואפלו הוא טובע לעצמו את הזכות להציג יהודו בצורה אחרת. בכל זאת עדין רחוקים אנחנו מלהסיק מכאן מסקנות למעשה. לפני כמה ימים שמענו את אחד האנשים האחראים של הנהלת הסוכנות מפרט תכניתו באחת היישובות. בין היתר פירש מה הם התפקידים שבתפקידו תכניתו להתרכו, ומה הם התפקידים שעלייה להשאיר לגופים אחידים. את אבן הבחן להפרדה ראה בזה, שעל הסוכנות להתרכו בתפקידים מלכתיים. מתוך הגבלה זו נימק בין השאר מדוע אין לכלול את העבודה הסוציאלית בתחום פעולתה של הסוכנות. בזה אני רואה סימן היכר לדרך-תוהו בה אנו הולכים. אני מסכים שהסוכנות צריכה להצטמצם בתפקידים מלכתיים. אבל עליה להביא בחשבון שאין לנו ממלכה כשאר הממלכות. נאמר לנו: "ואתם תהיו ממלכת כהנים" ואין לנו צרייכים לשכוח זאת. כל עוד יתכן, ששבועה שאנו בונים מדיננו ימכו אנשים בדעת — אין לנו עוסקים בבניינה של ירושלים אלא בניינה של רומי. יודע אני שלמעשה עלולות להתעורר בעיות חמורות — ואל الآخرן לזלול בהן — בשעה שנרצה לבצע תפקיד עצום זה, ללא חובת מסים ולא אמצעים כספיים מתאימים. אבל אם יש מי שסביר, שאפשר לו למתור תסבוכת זו על ידי כך שימחק מתוך התכנית הממלכתית את אחד התפקידים העתיקים ביותר של העם היהודי — עליו לדעת שהוא עולה על דרך של פורענות. ביחסנו לעבודה הסוציאלית בארץ אנו לא פעם מוכחים. שעוז לא צורפנו מימי הגלות שדבקו בנו. העובדה שדברים, המקבלים עליהם בדzon כל מיני תפקידדים ציבודים, ראויים לעצם חיויות הכבוד לעסוק בעבודה סוציאלית, שורשה בדעה של טמיעה שהבאו אותנו מארצאות נכר. היהודי נאמן מכיר יודע, שפעולתו תהיה ייעילה וkonstitutivית, אם יכול בין שאר תפקידיו גם את הגנת החיל. גם כאן אנו יכולים להסתמך על יום הכיפורים. ההפטירה שקראנו בבורקו של יום צום זה מבלייטה בבהידות מרובה את הרעיונות הללו, שאינם צרייכים למשוגג עיניינו במשך כל ימות השנה. אם כל אחד מזנו יdag לפי כוחותיו שהרעב לא ישאר ללא מזון, הערום ללא לבוש ומהוסר המהסה ללא קורת גג — רק אז נהיה דשאים לאכול מtopic שקט ולישון במנוחה. יכולתי להביא דוגמאות נוספות מtopic אוצר השקפת עולםנו הדתית, כדי להו-

כיה מה השקפה זו עשויה לחתם לייהודי, ואפלו אינו דתי, כשהוא מתרגמה לשונו. אני מקווה שהדוגמאות שהבאתי דין להוכיח מידת השיבתו ופוריותו של נסיען זה, ומה רב העשור שדת ישראל יכולה להעניק ליהודי לא-דתי.

[ג] ההלכה והיהודי הלא דתי

אם נלויתם אליו עד הנה — ואני מקווה שדברי נתקבלו על דעתכם — אריהב עוז לגשת עכשיו אל השלב השלישי החמוד ביותר. הוא חמור משומם שיש בו התקפה קשה על חופש הפרט. אין אני צריך להוכיח בהרצאה הזאת מדוע לאומות יהודית מסקנית תובעת קבלת עול ההלכה בשלמותה. הנושא שלנו אחר לגמר. אולי אחזר לשאלת זו בהודנות אחרת ובמקום אחר. היום רצוני לנסתות להוכיח מה מסוגלת קבלת עול מצות تحت ליהודי לא-דתי. כדי להוכיח לכם זאת הרשוני ועשיה מעין סיור קטן. בחלק הראשון של דברי הוכרתי, שتورה ומץ' וות הם שעיצבו את דמותו של האדם מישראל. רצוני עכשיו להראות לכם שורה של דוגמאות מהם תראו, מה גדול היה הכוח המעצב הצפון בהלכה, שמסוגל היה ליצור את האופי המיעוד של העם היהודי. ואני אל תאבדו את סבלנותכם, אם לא תתפסו מיד את הקשר בין הדוגמא לנושא, בטוחני שבמהשך דברי הכל יתברר לכם.

בבירורים ובויכוחים האזוניים שמענו לעיתים קרובות את הרעיון שהשכלתנות (האינטלקטואליים) היהודית היא פרי הגלות. הוואיל ונתקו מן הקרקע ורגליהם נדחקו מן המקצועות הייצרניים, נעשו לאני שי אויר שכלהניים. תאור זה יש בו מן האמת, במידה שבאים להסביר מדוע נעשה היהודים אנשי אויר. אין הוא נכון, כשהבאים לנמק בו מדוע נעשה היהודים שכלהניים (אינטלקטואליים). כבר באותה תקופה, שבה תנאי הגלות עוד לא היו בנמצא אנו מוצאים אצל היהודים מבני היגים רוחניים שמוצאים ממעמדות אלו, שאצל עמם אחרים לא נחשבו בכלל לאינטלקטואליים. הל הוקן היה שכיר יום, רבי יוחנן — סנדרא, ריש לקיש — לודר, רבי יהושע — פחמי. כלומר, עיסוקם היה במקצועות שהיוונים והרומים ראו כמשלווה ים של עבדים. ראיות לכך, שננים מוצא של שכבות חברתיות נמוכות נתعلו למנהיגים רוח-

ণים של העם, אפשר למצוא דורות רבים לפני התנאים ואחריהם. הרי הוכחה, שעיצוב השכל (האינטלקט) בעמו היה בדרך כלל יותר חזק מאשר אצל עמים אחרים. הסיבה ברורה וגלואה לעין: שורשה בקיום מצות "והגית בו יומם ולילת" במשמעות מאות שנים. אין לנו זקנים לראיות מרבות, שקיים מצוה זו הוא שהביא להשתלמות רוחנית כבירה. דבר זה לגופו היה בדיא וחיובי כל עוד תנאי חיים נורמליים אפילו

שרו לו ליהודי להפעיל במידה מסוימת גם את שאר כוחותיו. אם אנו תופסים, שבדרך זו נעשה היהודי לאינטלקטואליסט, מן ההכרח שנגע להנחה אחרת: הוואיל וייש לנו עסק עם אינטלקטואלייסטים, מן הסתם עם זה הוא ציבור של אינדיבידואליסטים, שהרי בכל העמים האיש האינטלקטואלי הוא גם האינדיבידואליסט. ולא היא: יודעים אנו שביהדות הרגשות הכללי היה חזקה. היא הייתה כה חזקה עד שגמ לאחר אלף שנים גלות נשארנו קיימים בתורם, והיא שעמדה לנו להזבק ולהחולל תנועה לאומית. דבר זה אומר: דרשונו, ושוב אנו מוצאים את הפתרון על נקלה ובלא שום התכניות בכוחה המהנק של ההלכה. יהודי שומר מצותינו יכול לפדרוש מן הציבור, ולאו דווקא משום שהדין אסור עליו דבר זה (אל תפירוש מן הציבור), אלא משום שקיים המצאות למעשה מונע ממנו פרישה זו. אין הוא יכול לקיים תפילה הציבור כשהוא יחידי; אין הוא יכול לשמען קריית התורה אלא ב הציבור. רגשות שמהה ואבל מאחדים אותו עם בני עמו הן בימי חג והן בימי אבל. מי שריגל להמצא בימי הפטה, תשעה באב ויום הכיפורים במצוותם עם בני עמו, לא יוכל בשום פנים להיות איינדיידואליסט חסיד-קשרים (ambil לדבר על הקשרים החברתיים, שעוד אעטוד עליהם להלן).

כשבא ההלכה לקבוע את נוסח התפילה, השתמשה אף בו לשם תפ"י קידה המהנק. בתפילה אפשרות נאותה לאדם הדתי לשפוך שייח' לפני יוצרו ולהביא לפניו את כל רצויותיו ודאגותיו, שמחתו ועצבונו, תודתו ותחגתו על מה שאירע או יארע לו. בשעה שאדם עומד לפני קונו ושפוך לפניו תפילתו, הוא חייב על פי הדין ולפי נוסח התפילה שנקבע, עוד לפני הגיעו ל"אני" החביב עליו, לפני שהוא נותן דעתו ולבבו על עניינים הנוגעים לגופו, להעביר לפניו תחילת את צרכי עמו ודאגותיו.

כל תפילותינו מקורן בתולדות עמננו, ועניניהם — גורלו. מצוים אנו להתפלל על תקומתו ושיבתו לארצנו, לבקש חכמה ודעת ומחילות החטאים למען הציבור כולם, להתפלל על גאולתו מצורה, על ריפוי חולמים, על טל ומטר, על שבירת אובייסו, על משען וxebת צדיקיו, וכן בקשנות רבבות אחרות. רק עם סיומה של התפילה יכולה מגיעים אנו לאחינו מקום שבו נתונה הרשות לייחיד לצרף תפילה כרצוינו הנוגעת לחיינו הפרטיים. כלום יש לך דרך טובה יותר להוציא את האינדריבידואליסט ואת האגוצנטרי מתוך מחשבותיו והרגשותיו, מאשר כפייה בלתי פורסחת זו לרכו מחשבותיו בענייני הכלל, בשעה שרצוינו לרכזם בעצמו דווקא. השעה אינה מספקת לי לנתח כל דבר בפני עצמו. סבורני שהדוגמאות שהובאו בפרק זה והדוגמה של יום היכיפורים בכלל (שעמדתי עליה בחילוק השני של הרצאתי) דיות להסביר את השפעתה העומקה של ההלכה על האופי היהודי.

oud אין התפילה הכלל. כבר רמותי למעלה על חגים ותעניות. שימו נא לב עד כמה חשוב הדבר, שפרט לקשר הדתי של ימי זכרון אלה עם היסוד הדתי, רוכם קשור קשר הדוק ואמיין עם היסוד הדתי. ללא הפרזה ניתן לומר, שהיהודי נאמן לתורת ישראל רואה את עצמו מדי שנה בשנה, באמצעות החגים והתעניות, כאילו עוברים עליו תולדות העם כולם. ולא מתוך שתחיות, על ידי כך שיום מסויים בשנה מוקדש לזכר מאורע שהיה, אלא מתוך העמקה הויאל ואישיותו כולה לא שירור נחפט על ידי אותה צורה שהזכרון ההיסטורי לבש. מי שמקפיד על צורתו המסורתית של הסדר, אין זאת בשבילו אמרה מזו הפה ולחוץ, שככל אחד חייב לראות עצמו כאילו הוא יצא מצרים. אדרבא, ככל מי עבר עליו ואפילו כל שהבית וראה את העדה כולה ישבת על הארץ בגדיגABEL, לאור זגבות של נרות ואומרת קינות — הוא יבין שא浓浓的 ציבור זה רואה את עצמו כאילו היום גורש מבית מקדשו. אם לאחר אלפיים שנה עמד בנו הכהן — במיירה שידור של אדם מגעת — לכונן שיבת ציון מחדש, הרי זה ממש כך שהtapila, הצום והמועד, בנסיבות שנתגבשו, לא נתנו לעמנו למות.فاتגם ידוע אומר: הרוח הוא שבונה לעצמו את הגוף. כאן אנו רואים בעיליל, כיצד רוחו וגופו של העם פעלו במשותף שהעם לא ימות.

זאת ועוד: — תמיד היוינו עדים בגולה לתופעה, שבראש כל תנועות השאדור החברתיות עמדו יהודים. חלקם של היהודים היה גדול גם בתחום העובדה הסוציאלית ובתרומות למטרות חסד. אף עובדה זו מתפרקת על ידי ערכיה של ההלכה כגורם חינוכי. יודעים אנו — וכבר דיברנו על כך בחלק השני של הרצאתנו — שהганת החלש היא אחד הרעיונות היסודיים של הדת היהודית. אבל לא זו בלבד שזה רעיון יסודי אלא זו הלכה יסודית. התוחקה הקדומה ביותר כבר מעידה על כך, באיוו מידת היה רכושו של הפרט משועבד לטובת הכלל. פאת השدة שהוצרכו להשאייה לעני, לקט ושבחה שם הם היו شيءיכים לה, הפרשת תרומות ומעשרות לכהנים, לוויים וענינים, החובה לשחרר את העבד בעבור שש שנים ונוסף על כך להעניק לו את האמצעים הדרושים לעצמאותו — כל אלה פיתחו בעם היהודי תוכנה נפשית מיוחדת. כבר בתקופת המשנה אנו מוצאים בכל קהילה יהודית שני מוסדות סוציאליים: הקופה — שממנה ניתנת תמייה סוציאלית בכספי, והתחמי — שם מגנו מספקים מזון לרעבים. הלכות אלו גלו עם ישראל לתוכחותיהם ונשארו שרירים וקיימים עד היום זהה. כל ערב שבת, כשהיהודי מתקין שבתו, הוא חייב לבדוק את עצמו אם DAG לפי מידת יכולתו שוגם העניים יוכל לעשות את שבתם. לפני הפסק הוא יודע, שהובתו להכריין בהגדה "כל דכפין יתי ויאכל, כל דצידך ייתי ויפסה", ועליו לדאוג שהזמנה זו תהיה מותק בנות ומצפון נקי. כל תענית היהתה קשורה בחובה של DAG לעניים. כבר אמר לנו ישעיהו הנביא, שצום ללא צדקה מהוטר ערך ותוקן. כל ההלכות הללו וכיוצא בהן הן שגדמו לחינוך העם, לתוכנית שמאמר עתיק הגדר אותה "רחמים בני רחמים". תוכנה זו דבקה בנו במשך דורות כסימן היכר חברתי יסודי של ענו. אף הגלות, ששיבשה וסילפה דברים הרבה לא הייתה בכוחה לסדר תוכנה יסודית זו.

במסגרת הרצאתנו זאת לא אפשר להעכב על כל פעולתה התינוכית של ההלכה. עלי להמנע מהרבה דבריהם יסודים ומAIRI עיניים. אפשר היה לדוגמא להקדיש הרצאה מיוחדת לשבת כגורם חינוכי. אלא שרצוני כרגע לנגן בשאלת אחת: כיצד בכלל ניתן לאפשר הדבר, שההלכה בכלל הייתה מסוגלת לפעול פעולתה זאת. לפי הכרתי העמו'

לה, שורשו של דבר הוא בזה שההלהכה תפסה את האדם במקום שנייתן לתפסו בעתים תדיירות ביותר ובצורה החזקה ביותר. אנו מבחינים בין חyi יציר וחידצון בכח, שהיציר תופס את האדם ומביא אותו לפעולות שהוא יכול להתרה אחריהן רק לאחר המשעה. משום כך דורשת הנצי רות לモתת לחלוֹטָן את חyi היציר. "קדוש" של הנצרות פורש למדרי בריות וניזון מעשבים שהוא מוצא בהם. הcumora הקתולית נידונה לרווקות. היהדות בחרה בדרך אחרת, היא מחייבת את Chyi היציר. הגזיר, שהדריך את עצמו במשך תקופה מסוימת מהנאה שהותרה לו על פי הדין, חייב עם תום תקופת נזירותו להביא קרבן אשם על השטיל על עצמו חוממות שאנו חייב בהן. הברכה ("פְּרוּ וּרְבוּ") נשחתה לפיה המסורת כמצווה ראשונה בתורה. אלא שהיהודים מנסה להעלות את Chyi היציר לספרה העליונה של חידצון, היא תובעת מן האדם, שלא יגרר אחר יצרו بلا מחשבה. היא מנסה להאנכו, שיכניס חיץ של הבחנה והכרעה בין התביעה שהיציר טובע ממוני לבין הוצאתה לפועל. מכאן (ואולי אין זו הסיבה היחידה) לריבוי דיני מאכלה אסורות. משחר יולדותיו מתחנן היהודי, שככל אימת שתקפו רעב, אין הוא משביעו בהסתמך מחשבה. אלא חילה עליו לשאול את עצמו: מזון זה שלפני מותד בהנאה או לאו ? ואם כן — אכילתתו מותרת לי בשעה זו או לאו ? לא יתכן שהआדם כל ימי חייו (ועם במשך אלפי שנים) כפוף למשטר חינוכי כזה, ללא שיתגבורו בו בהדרגה כוחות הנפש, הרודמים בכל אדם, שנעודו להתגבר על היציר. על ידי כך נתאפשר שכמה הלכות חדרו גם בתחום יצר Chyi המין של האדם וחינוכו אותו להשתלט גם על יצר זה, שהשליטה בו קשה לאדם עד יומו האחרון. זה הוציא מוניטין לחיי המשפחה של היהודים שהיו טהורים לモופת. שני סוגים אלה של אמצעי החינוך הקשרו את היהודי לקבל גם את יתר ההלכות, הוואיל ועל ידם מגיע אל החירות האמיתית של שליטה עצמית והכרעה עצמית. משחק המלים המצווי בפרק אבות, שמוצאו סמוכין בין המושגים חרות ו"חרות", מוצא כאן את הסברנו. הוצאות להלכה, שמלמדת אותנו להשתלט על עצמנו, עושה אותנו לבני חורין. עלי להסתפק בדוגמאות אלו. אני מקווה שבינתיים נתברך לכם עד כמה הטיור שלנו שיקד לנושא שעסקנו בו. אם נכוונה הנחתית, שההלהכה

היא הכוח המהנך של העם היהודי, ואם נכoon הדבר שרצוינו להתחילה את מפעל בניין הארץ בנסיוון לעצוב טיפוס של אדם יהודי מכל הטיפוסים השונים שהגיעו מארצות ההתבוללות — יש בזה תביעה גם ליהודי שאיננו דתי לקבל את מרotta של halacha. אף על פי כן אני חורן ומדגיש, שלא לנושא זה מוקדשת הרצאתי. אילו עסקתי בזה, הייתי מעמיד במרכזי את אופיה החינוכי של halacha, מכניס שורה של גורמים שיש בהם כדי להעיר על קבלת עול מצוות, ופותח בויכוח עם הנימוקים שכונגד. היום עלי לענות על השאלה — מה נתנת halacha ליוהדי שאיננו דתי. נדמה לי שלאחר הסיום שערכנו ניתן לענות עליה. אם יהודי זה מוכן לקבל עליו על תורה ומצוות, הרי על ידי כך הוא משלים את מלאכת החינוך, שתחלתה הכרת החומר והמשכה — עיצוב השקפת עולם. באופן זה גם יהודי שאיננו דתי עשוי להגיע לכל הכרה, שהוא עצם מעצמו של הציבור כולה, וכי על ידי ההתמזגות אליו הוא מסייע לייצידת עם אחד מאבק עמים.

אפשר לחלק על כך ולהגינה, שקבלת עול halacha על ידי יהודי שאיננו דתי יש בה משום צבירות. נימוק זה מתתקבל על הדעת במידה שמדובר על שטה דתי לחלוותן. איש לא יראה צבירותם בזה, אם יהודי קיבל עליו שמירת מועדים ותענית, ولو גם בגל תוכנם הלאומי בלבד. איש לא יחשוב לצבירות, אם אותו יהודי קיבל עליו הלכות מאכילות אסורות ושמירת טהרת המשפחה. בשום פנים אין זו צבירות אם יהודי קיבל עליו שמירת שבת כהלכה, כדי שהיא לו חלק באושר הצפוי מהתחדשות האדם ביום זה ועוד ככל הדבה. אם, דרךispiel, אדם סבור שאינו יכול להוציא תפילה מפני, משום שהוא עד כדי כך לא-ידתי (או נדמה לו שהוא כזה) שאינו רשאי לעשות זאת — ינסה לפחות לחתך המהנך שבתפילה להשפייע עליו. על ידי כך שייעיין בנוסח התפילה ויקרא בו. כבר הראיתני למעלת בשורה של דוגמאות עד היכן גדול הערך החינוכי של התפילה. אף על פי כן הרשוני לבסוף להביא עוד דוגמא אחת. שלוש פעמים ביום אנו אומרים "עלינו לשבח לאדון הכל" ומודים לבורא על שלא שם חלקנו כגורלם של שאר העמים. האם תארתם לעצמכם את הגדלות שברעיזין זה? עם שהוא נרדף, נהדף ונגרמס ממש מאות שנים איננו קובל על גורלו.

איןנו מתקנא בגורל רודפיו, אינו נכסף לכך שגורלו יימנה בין הרומיים והרודפים. על אף הכל, הוא מרצה להיות עם שמידת צדק על כוח, אם כי הוא עצמוណן להיות אומלל כל עוד יד הכוח על העליונה מוטב לשאת גורל זה מתוק. רידעה ברורה שאתה משתייך למחנה הלוחמים הנצחים למען הצדקה והחרות, אשר لكנא בעמיהם שגאותם על רדייפת חלשים וכוחם ברמיסת נקיים מתוך שכرون של הרגשת הכוח. אלמלא הובעת בהמשגה של תפילה "עלינו" האמונה שמצוה זה הוא בז'ילוף יום יבוא והרשעה כולה תכחדר מעל פני האדמה ודעתי אלוהים תהיה נחלת הכל — עלולה היתה לנו לחשפה שהיא בלתי יהודית כלל ובכל. מאמינים אנוшибוא היום ובו יכירו וידעו כל יושבי TABLE את אחדות האל וייחודה. הוסיפו על כך את הרעיון "לא עליון המלאכה לגמור ואי אתה בז'ילורין להפטר ממנה" ואת התפיסה היהדותית, שהחיב אדם לעשות את שלו כדי שאלוהים ישלים את פעולתו ותבינו, שתפילה זו ("עלינו") היא בה כדי לחתן לנו כוח לעמוד בראויות שירדו علينا ממש מאות שנים לא אנשים שש��עים בזוהמה, אלא כמו שמכירים בערכם ובעתידם, עד יבוא יום ויקחו עתידם בידיהם. לא אפרין אם אומר, אלמלא שבת ו"עלינו" לא יהיה העם היהודי נשאר בחיים. אם רצונכם בדוגמאות נוספת המעודות על כוחה החינוכי של התפילה — אהיה מוכן להסביר לפניכם בפעם אחרת. הפעם דיני במה שאמרתי.

עכשו הרשוני ואסיים. הבטחתי לכם להסביר תשובה על השאלה: "מהנותנת דת ישראל ליהודים לא-יהודים?" מדברי תבינו שהתשובה תלויה במידה מרובה באוטו היהודי לא-יהודים גופו. אם יסכים למוגע עצמו ואת הקרובים לו עם רוח העם — עשויה דת ישראל להעניק לו הרבה. היא יכולה לתת לו את הידע הפנימי על רוח העם, היא יכולה לסייע לו בבניין השקפת עולם שתהיה נובעת ממוקמי רוח העם היהודי היא יכולה לתת לו חינוךшибיא לעיצוב טיפוס היהודי, שנראה לו כאידיאלי לפי מהותה של היהדות, ולא רק כפי שהטיפוס היהודי היה בעבר. כל זה מסייע להקמת הגשר שעליון דיברתי בראשית הרצאתני. לעולם לא יהיה יכולות הדת לתת ליהודי לא-יהודים מה שהוא נונתן ליהודי דתי: הרגשת האחדות עם הנצחי והמושכלט, הדחיפה לפועלה

שנובעת מתחן צו עליון, הכרת ההשתיקות לאלה שהוטל עליהם בפה-עליה ובמחשבה להורות את דרך אלוהים עלי אדמות ולהדריך בה את עצמו ואת אחרים. הדת לא תוכל לחתם ליהודי זה את הרגשה שהיא נחלתו של היהודי הדתי ברגעים הקדושים ביותר. אבל אם לאחר שבכוח רצונו ייצור לו חיים בהתאם לעקרונות שציינו, ירצה ברגע מסוים לעשות לו חשבון הנפש — למרות הכל תהיה לו הרגשה שאפשר לבטאה בפסקוק: "כפי שרית עם אלותיהם ועם אנשים ותוכלים".